

PRIMEIROS PASOS DO GALEGO NA RADIODIFUSIÓN (1933-1936). A PRIMEIRA RADIO GALEGA

Víctor F. Freixanes*
Universidade de Santiago
de Compostela**

Entre os desafíos que a contemporaneidade impón ás linguas minorizadas, culturas sen estado enfrontadas ós cambios históricos que impón en cada caso a modernidade, capítulo especial merece a *tecnoloxía da comunicación*. Neil Postmann advirte que, ó longo da historia, as sociedades van establecendo sucesivos pactos coas súas tecnoloxías¹. Pactos de supervivencia e de adaptación. Cada tempo histórico produce o seu discurso, que é resultado da capacidade que o grupo social ten de adapta-las súas formas tradicionais ás novas formas do cambio e mais ás novas tecnoloxías que configuran as relacións sociais, culturais, comerciais, políticas, científicas, de dominio, pracer ou coñecemento.

Do mesmo xeito que a imprenta a partir do século XV e logo a prensa dende o XVIII e o XIX, establecen un novo marco de referencias —cualitati-

vo e cuantitativo— baseado na difusión do documento escrito, en contraposición á sociedade tradicional baseada na transmisión oral, e viven o seu momento histórico máis representativo na Revolución Francesa de 1789 e nos procesos de modernización que con ese modelo se difunden en todo Occidente, a radio e a televisión marcan unha nova fronteira xa no presente século. Son elementos desta nova situación o público de masas, as audiencias indiscriminadas, os grandes espacios de difusión, a internacionalización dos mercados, a superación cada vez maior das distancias espaciais e das fronteiras informativas, unha nova concepción da industria do ocio e mesmo do espectáculo, etc., que se radicaliza nas últimas décadas e, da man da revolución informática, anuncia unha nova realidade: a denominada “sociedade da información”².

* Profesor Titular de Ciencias da Comunicación.

** Unha primeira e moito máis breve versión deste traballo foi lida no *I Congreso Internacional: A Lingua Galega. Historia e actualidade*, Instituto da Lingua Galega, Santiago de Compostela, setembro 1996.

1 Neil Postman, *Tecnópolis*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 1994.

2 Outros autores falan da “sociedade do coñecemento”, “sociedade postindustrial”, “sociedade postmoderna”, “sociedade-rede”, etc. Vid. Daniel Bell, *El advenimiento de la sociedad postindustrial*, Madrid, Alianza, 1976; Manuel Castelles, *La era de la información*, 3 vols., Madrid, Alianza; A. Toffler e H. Toffler, *Créer une nou-*

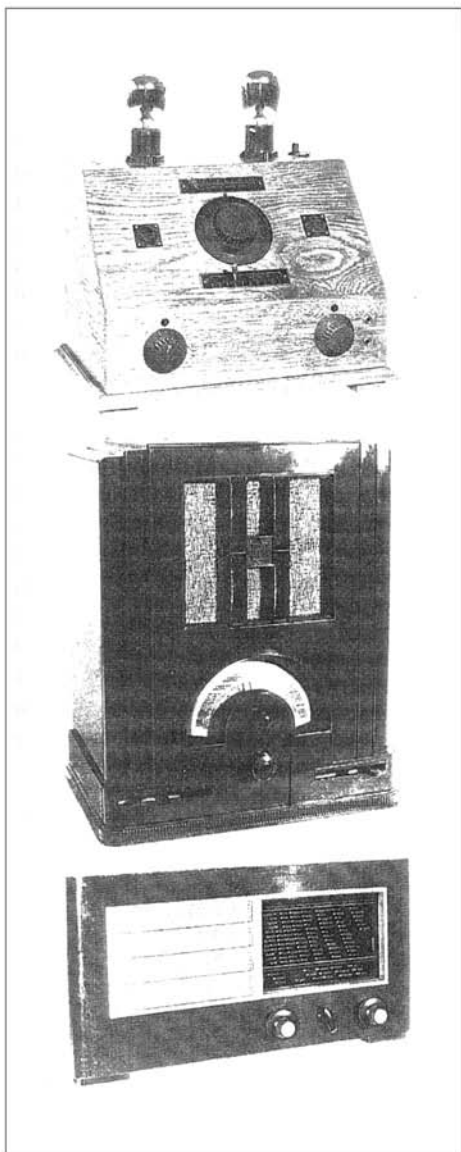
O século XX é o século da tecnoloxía da comunicación de masas. Non é este o lugar para acometer unha análise miúda da significación deste fenómeno, tan vinculado por outra banda ó proceso de modernización das culturas e as sociedades. O propio concepto de modernidade, concibido como cambio e adaptación permanente, transformación das estruturas sociais e, xa que logo, dos hábitos culturais da colectividade, aparición de novos procesos económicos, hexemonía dunhas determinadas clases sociais sobre outras, instalación de modelos políticos específicos, etc., está abondo estudiado e entendo que non precisa de maior detalle. Pero na historia social da lingua, a aparición dos medios de comunicación de masas —radio e televisión— constitúe o gran momento de inflexión da comunidade galegofalante. Moito máis cá prensa, a radio e a televisión inflúen decisivamente nos comportamentos, nos valores simbólicos, nos usos lingüísticos, nos prexuízos e na consideración psicolóxica do idioma. Poderíamos dicir que é a aparición da radio —a tecnoloxía da radiodifusión— o feito que confirma e radicaliza unha derivada que empezara catro séculos antes coa aparición da imprenta (no ano 1485 en Monterrei, cando a lingua empregada era o latín) e que agora se acelera espectacularmente.

A profesora Carme Hermida estudou a realidade galegofalante no século XIX³. Na sociedade de hai cen anos, mesmo de hai cincuenta ou sesenta, a penetración do discurso impreso era mínimo. Tratábase dunha penetración máis ben simbólica, psicolóxica, un código de letrados e de sectores dirixentes que configuraban o poder. Os nosos paisanos falaban galego porque non sabían falar outra cousa nin tiñan a penas oportunidade de aprendela. O xornal, a publicación impresa, circulaba entre minorías letradas nas cidades, nun país no que case o 90 % vivía no rural. A escola era cativa e de acceso restrinxido. Unicamente a catequese da doutrina católica actuaba coma código culto de socialización (en castelán), memorizado nos bancos das igrexas. A letra impresa era unha realidade estraña, cando non exótica, no código de relacións e no sistema de comunicación propio da cultura popular. Foi así durante séculos.

O panorama cambia radicalmente coa aparición da radio a partir dos anos trinta do presente século e, sobre todo, coa televisión. A cultura audiovisual irrompe esmagadoramente na realidade galegofalante. O paisano que sae coas vacas ou vai traballar na leira leva canda si o transistor (anos cincuenta), regalo ás veces do fillo emigrante en Frankfurt ou Xenebra. A radio é o gran vehículo de información e entretemento de masas, tamén das masas

velle civilisation: la politique de la troisième vague, Paris, Fayard, 1995; A. Touraine, *La sociedad postindustrial*, Barcelona, Ariel, 1972.

³ Carme Hermida, *Os precursores da normalización*, Vigo, Xerais, 1992.

Tres radios Telefunken para unha década. De arriba abaixo *Alfa* de 1927, *Wiking 125 WL* de 1933 e *T644W* de 1936-37.

analfabetas, logo dos anos trinta e corenta, e convértese, sobre todo durante o franquismo, nun dos grandes vehículos de desgaleguización, factor activo, entre outros, do prexuízo e o cambio lingüístico. A radio é o símbolo da nova modernidade e, unha vez máis, coma na imprenta no século XV, a modernidade non fala galego.

Aínda que a invención da radio se establece convencionalmente en 1899, data en que Guglielmo Marconi consegue enviar unha mensaxe telegráfica dunha beira á outra da canle da Mancha, é a partir da década dos anos vinte cando podemos empezar a falar verdadeiramente de experiencias estables ou dos primeiros gromos dunha explotación sistemática do medio, que axiña se convertera —sobre todo nos Estados Unidos de Norteamérica— no gran vehículo de información de masas, auténtico xermolo ou desencana-deante dos estudos sociolóxicos, técnicos e comunicacionais da nova sociedade.

A primeira experiencia de empresa radiofónica privada é de 1919 nos Países Baixos. Por aquelas datas, en Inglaterra, a Compañía Marconi desenvolvía actividades estables orientadas na mesma dirección, logo dalgúns ensaios anteriores de carácter experimental. En 1924 o número de aparatos receptores na Gran Bretaña era xa dun millón, fronte a trescentos trinta mil do ano anterior. Nos Estados Unidos, de cincuenta mil receptores de radio que había en 1921 pásase a catro millóns en 1925⁴, o que dá unha idea do crecemen-

to acelerado, verdadeiramente espectacular.

En España, a primeira lexislación sobre a radiodifusión é de 1924⁴. Desas datas son as emisoras de Barcelona, Madrid, Cádiz, Sevilla, San Sebastián, Asturias, etc. Hai que agardar á década dos trinta para ver aparece-las primeiras iniciativas en Galicia. O 5 de xaneiro de 1933, na primeira plana do xornal *El Compostelano*, publícase unha información da denominada Liga Santiaguesa Pro-Estatuto de Autonomía que literalmente di:

Rescindiendo el contrato con la empresa que primeramente se había comprometido a instalar la emisora radiofónica, van muy avanzadas las gestiones con la entidad "Unión Radio", filial de la Compañía Telefónica Nacional de España, para establecer la estación que desde nuestra vieja urbe ha de avivar la llama para que el magno acontecimiento de la consecución de nuestra Autonomía Regional sea un hecho cada vez más sentido y más querido por los ciudadanos de Galicia.

En estos días han llegado a Santiago dos ingenieros de esta entidad que están al habla con la Liga Santiaguesa y que vienen inspirados por los mejores deseos de servir desinteresadamente la causa y los intereses de Galicia y de Santiago, interés que tiene el precedente magnífico de la sesión de clausura de la

Asamblea de Municipios radiada gratuitamente a América y que tanta impresión causó en el alma de nuestros hermanos de tras el Océano⁵.

Un dos devanditos enxeñeiros era Ricardo María de Urgoiti, director executivo de Unión Radio, empresa constituída en 1924 que, ó abeiro da nova lexislación republicana (1932), viña activando a construción dunha rede de emisoras en todo o Estado para a explotación dunha gran cadea de radiodifusión comercial⁷.

Xa en 1929 Unión Radio tiña plans para Galicia, logo de establecer emisoras en Madrid, Cataluña, o País Vasco e Andalucía. Pensábase en Vigo como gran centro emisor comarcal, e mais noutro de carácter local na cidade da Coruña. Santiago non figuraba nos primeiros proxectos. Sen embargo, foi nesta cidade onde se estableceu a primeira emisora, Unión Radio Galicia, EAJ-4, que inicia a súa programación nos primeiros meses de 1933.

A nota da Liga Pro-Estatuto en *El Compostelano* continúa dicindo:

Desde luego el prestigio de Unión Radio hace concebir las mejores esperanzas en cuanto al éxito de la emisora desde el punto de vista técnico; todos conocemos la red que tiene establecida en España y ningún radioescucha habrá dejado de

4 Albert e Tudesq, pp.14-15.

5 Garitaonandia, pp. 130-140.

6 Extraído de "Pro-Estatuto. Liga Santiaguesa", en *El Compostelano*, 5-1-1933.

7 As empresas que constituíron Unión Radio eran as seguintes: AEG-Telefunken, Aeolian S.A., Compañía General de Electricidad (Lámparas Metal), Compañía General de Telegrafía sin Hilos (Marconi), Compañía Telefónica Nacional de España, Electrodo S.A., Omnium Ibérico Industrial (Radiola), Sociedad Española de Acumuladores Tudor, Sociedad Ibérica de Construcciones Eléctricas (Radio Corporation of América) e Bell S.A. (Western Electric). O 17 de xuño de 1925 inaugurouse en Madrid a primeira estación de Unión Radio.

oir sus emisoras de Madrid, Valencia, Sevilla, San Sebastián, etc.

La de Santiago de Compostela será instalada con arreglo a la técnica más seria y depurada, y esperamos que satisfará las ansias de los gallegos que están pendientes de nuestro programa⁸.

Arturo Maneiro Vila e Xosé Ramón Pousa, entre outros, estudaron con certo detalle o proceso de constitución da emisora compostelá⁹. Eu mesmo, noutro lugar, tratei con máis vagar este acontecemento, abofé que emblemático da nova realidade da comunicación que a partir deste momento aparece entre nós¹⁰.

En marzo de 1934, da man de Francisco Hervada García-Sampedro, anúnciase a creación de Radio Coruña; Radio Pontevedra tamén é de marzo dese ano, neste caso iniciativa do avogado e comerciante Enrique Vázquez Lascaille; Radio Vigo comeza a emitir no mes de abril, fundada por Santiago Montenegro Costas e Emilio Torrado Lima; Radio Ourense é de 1935, aínda que xa en 1932 o seu fundador, o industrial Ramón Puga Noguerol, ensaiara algunhas emisións de carácter experimental, e Radio Lugo tamén é dese mesmo ano, propiedade de Ramón Beberide Ledo, natural de Vilafranca do Bierzo, que foi o seu director ata o seu falecemento en 1980. Velaquí a primeira estrutura da radiodifusión galega, un conxunto de emisoras privadas

que logo, a partir dos anos corenta, despois da guerra civil, se incorporan como asociadas á Sociedade Española de Radiodifusión (SER), en parte continuadora do espírito dos fundadores da primeira Unión Radio.

Interésanos neste traballo comentar a presenza da lingua galega naquelas primeiras emisións. ¿Cal era a realidade social do idioma naqueles anos? Segundo as estimacións da profesora Carme Hermida, centradas máis ben na etapa do Rexurdimento e a primeira década do século, practicamente o 80% da sociedade tiña entón o galego como lingua primeira, cando non única, e en galego (dentro dos parámetros propios da sociedade tradicional, baseada na transmisión oral) producíase a socialización dos individuos. Unicamente nas cidades certos sectores da burguesía ascendente, o alto funcionariado e os representantes da vella fidalguía e das institucións dirixentes —a Administración, a Igrexa, a Universidade— empregaban formalmente o castelán, aínda coñecendo e usando o galego na súa relación coas clases populares.

No primeiro tercio do século XX a situación era practicamente a mesma. En 1900, por exemplo, o 88,7% da poboación vivía en núcleos de menos de mil habitantes, segundo o profesor Barreiro Fernández. En 1930, esa porcentaxe era do 88,4%, o que dá unha idea da inmovilidade e da estabilidade

8 *El Compostelano*, op. cit.

9 A. Maneiro Vila, 1993 e X.R. Pousa Estévez, 1994.

10 V.F. Freixanes, *GEG*, 1994, pp. 54-60.

do sistema. O proceso de estrago da cultura tradicional en Galicia é un fenómeno bastante recente, prodúcese sobre todo na década dos cincuenta e sesenta, que é cando de certo podemos dicir que a sociedade galega se transforma radicalmente cara a modelos urbanos e castelanizadores; e aínda así, no ano 1970 o profesor Beiras Torrado estimaba unhas porcentaxes de ruralidade en Galicia do 71,5%, se entendemos por poboación rural “a que non está integrada nas sete principais agrupacións urbanas”¹¹, únicos núcleos que neses momentos superaban os 50.000 habitantes.

Esta era a realidade social da lingua nos anos trinta, cando aparecen as primeiras emisoras de radiodifusión: un país instalado masivamente no seu idioma, pero con moi altos índices de ruralidade e de analfabetismo, economicamente atrasado, mal comunicado, sometido a relacións políticas de dependencia e submisión, aínda que con minorías cada vez máis conscientes desta situación e, xa que logo, decididas a asumilo protagonismo do cambio social.

Con estes núcleos minoritarios e sensibles, que en termos de socioloxía política poderíamos cualificar como a *intelligentsia* (sectores da pequenaburguesía con formación universitaria ou próximos ós movementos políticos e culturais do *galeguismo*), entran en relación os dirixentes de Unión Radio cando deciden poñer en marcha a pri-

meira experiencia de radiodifusión no país. E viceversa, dende o primeiro momento, a Liga Santiaguesa Pro-Estatuto de Autonomía, constituída por persoeiros relevantes e comprometidos coa reivindicación autonomista que había de callar no plebiscito de xuño do 36, decátanse das enormes posibilidades dun medio de comunicación e unha tecnoloxía que estaba chamada a transformar dun xeito radical os referentes culturais da sociedade.

En febreiro de 1933 o mesmo xornal *El Compostelano*, acaso o órgano de prensa que máis activamente apoia a nova emisora, recolle a intervención do doutor Sal Lence nos micrófonos da acabada de inaugurar Unión Radio Galicia:

El viernes pronunció su anunciada conferencia en la estación emisora Unión Radio Galicia, en Compostela, el ilustre doctor Sal Lence, de La Coruña, que se expresó en gallego, como hace siempre que habla en público, por pertenecer al partido galleguista.

Dijo —entrando en la primera parte de su discurso— que era para él un gran motivo de alegría el que ya contáramos con una Estación Radio emisora de Galicia, con la cual estaba alcanzada la primera parte de sus insistentes ruegos a la Comisión del Estatuto. La segunda parte —añade— estriba en dotar a los Ayuntamientos rurales de aparatos receptores adecuados. Recordó sus campañas de prensa a favor de la Telefonía rural, y dijo que la radio y el cine, cuando se saben emplear bien, son dos medios formidables

11 X.M. Beiras Torrado, 1972, pp. 215.

para civilizar a los pueblos, y sirven para abrir surco en el cerebro y en la conciencia de los hombres¹².

A Liga Santiaguesa Pro-Estatuto era, de feito, a principal animadora naqueles momentos da reivindicación autonómica para Galicia, dentro do marco político da Segunda República e seguindo os pasos dos vascos e dos cataláns. Viña animada inicialmente dende o propio concello compostelán e presidíaa Salvador Cabeza de León, presidente tamén do Seminario de Estudos Galegos. Nela participaban entre outros Eladio Rodríguez González, Manuel Lugo, Iglesias Corral, Rodrigo Sanz, Santiago Montero Díaz, Alexandre Bóveda, Avelino López Otero, figuras coñecidas do galeguismo cultural ou político. Cando en decembro de 1932 se reúnen en Compostela representantes dos municipios de toda Galicia para establece-la definitiva redacción do proxecto de autonomía, unha das preocupacións da Liga, e mais da Comisión de Propaganda desta, era sensibiliza-la poboación, sobre todo a aqueles sectores máis arredados ou desconfiados das preocupacións políticas, non só a prol da causa autonomista, senón dos grandes temas que naquel momento condicionaban o futuro da sociedade galega. Continúa *El Compostelano*:

Aun no hace mucho tiempo que la palabra hablada, y la escrita en el periódico, la revista y el libro, eran los únicos medios posibles de ilus-

trar a las gentes. Hoy, aquella palabra emitida ante un micrófono conmueve el éter que llena el espacio y, con ritmo y longitudes de ondas distintas, atraviesa instantaneamente los puntos más apartados de la tierra. Hoy, al más remoto campesino de la más remota aldea, le es dado, mediante un aparato receptor, recoger en su antena las noticias diarias de todo cuanto de interés pueda ocurrir en el mundo¹³.

Dende o primeiro momento, practicamente dende a súa inauguración, a emisora compostelá incorpora entre os seus colaboradores a primeira nómina do galeguismo. Antón Fraguas, daquela profesor na Universidade, foi o primeiro locutor de continuidade, encargado durante o período de probas de abrir e pecha-la programación, que se emitía dende unhas primeiras modestas instalacións na praza da Universidade e tiña a antena no outeiro de Santo Domingo de Bonaval. Da man de Fraguas, e mercede ás xestións do delegado da Compañía Telefónica en Santiago, Agustín Parelló, que nos faladoiros do café Español entrara en relación cos galeguistas, comezou a colaborar dun xeito estable un dos personaxes que máis populares se farían nestes anos, Xosé Mosquera Pérez, tamén chamado *o vello dos contos*, a quen se lle encomendou primeiro unha serie de programas de divulgación da cultura popular coa idea de esperta-lo interese das audiencias rurais e axiña continuou con seccións

12 "En torno del Estatuto: Radio-Difusión y Autonomía Gallega. Conferencia del Dr. Sal Lence" en *El Compostelano*, 6-2-1933.

13 *Ibíd.*

de teatro, contos e refráns, diálogos, etc., de grande aceptación.

Na revista *Nós*, en xullo de 1933 podemos le-lo seguinte:

Galiza conta hoxe c'unha boa Estación Emisora de radiotelefonía en Santiago qu'está desenrolando unha interesante labouira a prol da cultura galega.

Ademais das sesións de música galega e das conferencias de divulgación cultural e polítega (Sebastián González, Xurxo Lorenzo, Enrique Raxoy, Alvaro de las Casas, etc.) establececeu unha Sección Infantil, na quinta feira de cada semán, adicada por inteiro aos rapaces menores de dezaseis anos. O elemento principal d'ela é o recitador coñecido pol-"O Vello dos Contos", a quen seus admiradores veñen de render un sentido homenaxe¹⁴.

Mosquera Pérez (San Pedro de Carballal, Enfesta, A Coruña, 1895 —Santiago, 1965) dirixía daquela o grupo teatral "Cativeces", na liña de animación cultural e didáctica que iniciaran as Irmandades da Fala, e tiña especiais condicións para a declamación e a interpretación. Frecuentaba os faladoiros de Ánxel Casal e Camilo Díaz Baliño, que neses momentos traballaban nas publicacións da Editorial *Nós*, e era militante activo do Partido Galeguista. A devandita homenaxe celebrouse nos baixos do Hotel Compostela o 18 de xuño dese mesmo ano, promovido por un coñecido industrial de curtidos, Jacobo Varela de Limia, e coa participación de máis de

trescentas persoas, entre outras o alcalde da cidade, López Pol.

Engade a revista *Nós*:

O Sr. Mosquera Pérez, exercita con estilo propio a arte na que despintóu Xoselín. Contos de nenos, folklóricos ou orixinás, fábulas, leiciós en col de cousas galegas, adiviñas e

Xosé Mosquera Pérez. *O Vello dos Contos*.

14 "A cultura galega hoxe en día" en *Nós*, nº 115, Ourense, Día de Galicia, 1933.

brincadeiras tradicionais forman o programa déas sesións¹⁵.

Non todo o mundo o entendía así. Algúns meses despois, en outubro, o boletín *A Nosa Terra* dá conta das dificultades que o popular actor e locutor tiña coas autoridades. Baixo titular de "O Vello dos Contos, preso", informa o voceiro do PG:

Pol-o discurso que antes pronunciou ante o micrófono de Unión Radio, o popular Vello dos Contos foi denunciado e posto a disposición da autoridade xudicial, por orde gubernativa.

Temos de facer notar eiquí a nosa protesta enérxica contra do esceso de celo de quen teuimou ollar no discurso, o que ningún radiouvinte de Galiza viu, aínda escoitándoo moitos cuia patente de republicanismo está por riba de comadreos e anécdotas políticas¹⁶.

O galeguismo entende dende o primeiro momento que o novo medio é un vehículo extraordinariamente eficaz e cheo de posibilidades para a comunicación, mesmo para o adoutramento de sectores da poboación —certamente maioritarios— que ata agora viviran afastados de calquera discurso cultural, social e político. "Non vos quepa dúbida", chega a dicir Mosquera Pérez na súa intervención na homenaxe de xuño do 33, "na emisora nosa pode estar todo un rexurdimento racial verdadeiramente espléndido, insospeitado". No fondo, aínda que neste caso

interesadamente a prol dunha proposta política concreta, era o discurso da *modernidade*: a necesaria socialización da poboación de Galicia arredor dun proxecto común —o dos galeguistas—, capaz de supera-los mecanismos de dependencia ou relacións de carácter persoal que a sociedade agraria tradicional mantiña.

O programa de Unión Radio Galicia —Emisora Compostelá, segundo *El Eco de Santiago*— o 21 de marzo de 1933 era o seguinte:

De 14,30 a 15,30:

Música de Rossini, *Airiños aires* de Freire, *Fantasia* de Thomas, *Danza Japonesa* de Yeshitomo, *Moros y cristianos* de Serrano, *Muchachas de Viena* de Zichrer, *Rapsodia noruega* de Lalo e *Contos* de Mosquera Pérez, que ó primeiro eran dez minutos, pero que axiña se foron ampliando a máis tempo segundo o demandaba a audiencia.

De 20 a 21 horas:

Música de Balakirew, Paganini, Chopin, Ravel, Albéniz e outra vez *Recital de poesías gallegas a cargo del señor Mosquera Pérez*¹⁷.

En total dúas horas de emisión.

Antón Fraguas recoñeceu máis tarde que o novo medio de comunicación producía daquela unha especial seducción e curiosidade, tanto nas

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ "O Vello dos Contos, preso" en *A Nosa Terra*, nº 313, 9-10-1933.

¹⁷ *El Eco de Santiago* (21-3-1933). Tanto *El Eco de Santiago* coma o xornal *El Compostelano* recollen puntualmente a programación da emisora e comentan de cando en vez as intervencións máis sobranceiras.

masas coma nas minorías intelectuais, e que a presenza do galeguismo e das “forzas vivas” da cidade nos micrófonos foi dende o principio moi importante, “decisiva para que Unión Radio e a Compañía Telefónica se decidisen a montar a emisora en Compostela e bautizala, ademais, co nome de Radio Galicia”¹⁸.

O día 30 de abril de 1933, en horario de sobremesa, prográbase un *Pasatempo* en lingua galega, peza orixinal nun acto escrita por Ricardo Frade Giráldez (Santiago, 1939) cun reparto de catro actores no que, no papel de Xan, aparece o propio Antón Fraguas. Un editorial de *El Eco de Santiago* en 1934 proclamaba:

La emisora de Santiago ha prestado y presta beneficios enormes a la ciudad y a la cultura gallega, porque sus emisiones llegan a toda la región. Viene a ser como un exponente diario del espíritu compostelano que extiende su influencia alentadora a toda Galicia¹⁹.

“Toda a documentación existente sobre Unión Radio Galicia de Santiago [...] demostra que a motivación inicial para poñer unha emisora en Compostela era o desexo de dar difu-

sión radiada á propaganda do Estatuto de Autonomía”, afirma Maneiro Vila no seu estudio sobre a emisora compostelá²⁰. Dende o punto de vista das persoas relacionadas coa Liga Santiaguesa Pro-Estatuto así foi certamente, aínda que non faltaron problemas dende a outra parte, os técnicos e propietarios de Unión Radio. Como sucedera noutras cidades, as empresas radiofónicas buscaban daquela un dobre apoio, por unha banda comercial e por outra, intelectual e de prestixio. Iso explica, segundo algúns informantes, a instalación dos estudos na praza da Universidade e maila ampla nómina de persoas de recoñecida sona no ámbito cultural que dende o primeiro día son invitadas a participar na programación. Esta apóiase basicamente na intervención de oradores en directo e na emisión de gravacións musicais; pero tamén explica certas diferencias que, nun primeiro momento, seica mesmo atrasaron a inauguración da emisora ó queren marcar ámbalas dúas partes unhas certas regras de relación claras: o compromiso coa causa da autonomía e cos valores culturais galegos e a independencia necesaria para a explotación comercial da empresa²¹.

18 Declaracións persoais de Antonio Fraguas.

19 “La radiodifusión nacional” en *El Eco de Santiago*, 25-1-1934.

20 Maneiro Vila, A. 1993, p. 62.

21 Paga a pena profundar algo máis nestas diferencias, que sen dúbida existiron, sobre todo nos primeiros momentos da emisora e que, segundo algúns contemporáneos, mesmo retrasaron a súa inauguración. O apoio da Liga Compostelana Pro-Estatuto decidiu ós directivos de Unión Radio a montar en Santiago a primeira experiencia de radiodifusión galega, mesmo contra os planos iniciais de instalarse en Vigo e na Coruña. Foi unha activa xestión dos composteláns e, probablemente, do propio concello e do seu alcalde, animador da Asemblea Pro-Estatuto. Unión Radio, sen embargo, mantivo en todo momento o control do persoal técnico e dos primeiros equipos profesionais da emisora. A documentación a penas existe e, polo de agora, non temos máis ca comentarios e lembranzas dalgúns dos protagonistas. Velaquí un dos grandes problemas para o estudio das

“Los primeros locutores y, posteriormente, el cuadro de actores de la emisora eran profesores y alumnos de la vecina Universidad que encontraban en la radiodifusión una *experiencia excitante*”, escribe Xosé Ramón Pousa²². Filgueira Valverde, Antón Fraguas, Lois Tobío, Manuel Beiras García, o citado Sal Lence, o doutor Sebastián González (delegado do Partido Galeguista), Osorio Tafall, Ramón Valenzuela, Luis Iglesias (catedrático de Bioloxía da Facultade de Ciencias, que lles daba consellos ós labregos para a mellor explotación e aproveitamento das terras), Alfonso Rodríguez Castelao, Alexandre Bóveda, Suárez Picallo, Álvarez Dopazo, Lino Torre, Álvaro de las Casas, Xurxo Lorenzo, etc. son algúns dos colaboradores daqueles días. Se non todos, a meirande parte deles exprésanse en galego.

A revista *A Nosa Terra* dá conta nunha crónica, datada a finais de 1933, da asemblea “que tivo lugar no paraninfo da Universidade con representacións oficiais e partidos políticos pra decidir a data en que se ten que plebiscitar o estatuto aprobado pola Asemblea de Concellos”. Presidía o Comité Central, segundo a devandita publicación, Bibiano Osorio Tafall, e

falaron, entre outros, Poza Juncal por Acción Republicana, Carnero Valenzuela polo Partido Federal, Insua polos Republicanos Galegos e Alexandre Bóveda polo Partido Galeguista. O acto concluíu cunhas afevoadas palabras do secretario do Comité, o señor Rajoy Leloup, quen “[...] deu ante o micrófono da Unión Radio unha documentada e sentida conferencia chamando a tódolos galegos ao cumprimento do deber i escitando o sentimento dos cidadáns pra salvar a Galicia do aital estado de preterición en que se atopa”²³.

Xa en plena campaña estatutaria, no mes de maio e nos primeiros días de xuño, a mesma publicación anuncia mitins galeguistas a prol da autonomía nas principais poboacións galegas coa presenza case sempre dos micrófonos das “emisoras locais”²⁴. Nas derradeiras semanas sobre todo, a actividade vólvese especialmente intensa, case frenética: “Polas emisoras de Radio de Galicia —A Cruña, Lugo, Ourense, Santiago, Vigo e Pontevedra— están dándose a cotío conferencias e charlas encol de moitos aspectos do Estatuto”²⁵. E aínda máis: “Esta semana comezou a súa viaxe por toda Galicia o Cine Movil que percorrerá a zona rural,

empresas de comunicación en Galicia: a carencia case total de arquivos e documentación minimanente organizada.

²² X.R. Pousa Estévez, 1994, p. 32.

²³ “No paraninfo da Universidade. Asambrea de representacións pra fixar a data plebiscitaria do Estatuto” en *A Nosa Terra*, nº 317, 27-11-1933.

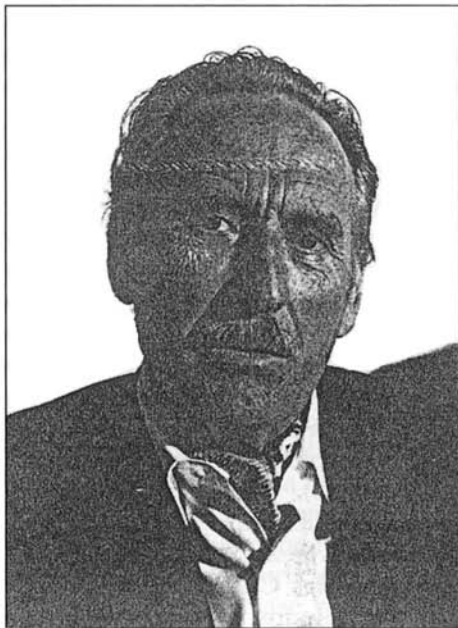
²⁴ *A Nosa Terra*, nº 418, 12-6-1936. Información dos actos de propaganda galeguista nos tres meses anteriores ó plebiscito.

²⁵ *Ibidem*.

especialmente, e as feiras facendo unha interesantísima e eficaz propaganda escrita e oral"²⁶.

Houbo un precedente importante que cómpre salientar por ser case que emblemático na historia do medio e porque, probablemente, foi a chispa que acendeu o interese do galeguismo pola nova experiencia de comunicación que se lle ofrecía. O 21 de novembro de 1932 *El Eco de Santiago* publica un artigo a iniciativa do seu director, Celestino Sánchez Rivera, propoñendo que, a través da Compañía Telefónica, se retransmitisen a todo o mundo as conclusións da asemblea de alcaldes reunida para ratifica-lo anteproxecto de Estatuto de Autonomía. Seica a Telefónica estaba disposta a poñer gratuitamente os medios técnicos necesarios.

A cerimonia de clausura da asemblea foi o 19 de decembro, cun programa no que se incluía un saúdo do presidente da corporación compostelá, Raimundo López Pol, música galega, himno español e himno galego, as badaladas da Berenguela e unha resposta, dende a outra beira do Atlántico, do presidente do Centro Galego de Buenos Aires, daquela a comunidade emigrante máis poderosa e activa. Disque toda América puido escoitalas badaladas da campá da catedral, pero non Galicia, agás Santiago de

Ramón Valenzuela. *O Vello dos Cestos*.

Compostela. Entón aínda non había no país emisora ningunha. A transmisión fíxose vía Madrid a través da liña telefónica e dende alí, a través dunha estación de 20 kw de potencia e lonxitude de onda de 14,38 metros, enviaron o sinal a 10.500 quilómetros de distancia, cara á capital arxentina²⁷.

Catro anos despois, o 5 de xullo de 1936, unha emisión semellante tería lugar dende o salón de actos da Facultade de Medicina. Dábase conta da proclamación do Estatuto e dos

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ A. Maneiro Vila, 1993, p. 65. Participaron na experiencia, ademais da Compañía Telefónica Nacional de España, a Compañía Internacional de Radio, Unión Telefónica del Río de la Plata e Radio Splendide de Buenos Aires.

resultados do plebiscito do 28 de xuño. Daquela xa existía a EAJ-4 e as emisoras da Coruña, Vigo, Pontevedra, Lugo e Ourense con programacións todas elas de carácter moi similar: abondoso repertorio musical e conferencias ou intervencións radiadas, representacións de teatro lido, contos, rexoubas populares, algúns avisos sociais e de carácter comercial, etc.

Mais ¿cal era a lingua destas primeiras emisións? Dende os microfons de Radio Pontevedra, Ramón Valenzuela fixo popular outro personaxe paisano, o *Vello dos Cestos*, en parte inspirado no de Mosquera Pérez. A súa participación foi moi activa durante a campaña estatutaria. O propio Valenzuela escribiu guiños para Unión Radio Galicia que desgraciadamente non se conservan, como tampouco a meirande parte da documentación deste período. É a través de testemuños orais e da memoria de particulares, ademais de notas e algunhas referencias na prensa, como podemos reconstruí-los feitos.

En Radio Coruña as emisións a prol da Autonomía foron constantes, coa participación entre outros de Ramón Villar Ponte, Silvio de Santiago (que en Caracas, anos máis tarde, había de poñer en marcha *Hora de Galicia*, audición radial promovida pola Asociación Lar), Santiago Domínguez, Manuel Insua, Fernández del Riego e “un avogado novo”, Luis Seoane²⁸.

Unha gran parte destas intervencións eran en galego, sobre todo cando se trataba de retransmisión de mítins nas vilas e nas aldeas con participación do Partido Galeguista ou programas dirixidos expresamente á audiencia rural. Polas características do medio, a radio ofrece dende o primeiro momento a posibilidade de chegar a unha audiencia tradicionalmente afastada do discurso escrito e da alfabetización.

Do interese que dende o primeiro momento esperta a radio na *intelligentia* galeguista, que é a que se compromete activamente coa lingua nestes momentos, dan conta outras iniciativas diversas, non só de carácter cultural e político. A revista *Logos* de Pontevedra, por exemplo, informa no seu número 44, correspondente a xaneiro-marzo de 1935, da emisión dunha programación especial de Semana Santa dende a emisora Radio Pontevedra. Practicamente toda era en galego, con intervencións de Filgueira Valverde, Xerardo Álvarez Limeses, Pedret Casado, Blanco Porto, etc.²⁹

Tamén en Pontevedra, o grupo “Labor Galega” dispoñía dunha hora semanal de emisión de carácter cultural en galego, ademais doutros espazos na programación xeral da emisora, nos que participaban Filgueira Valverde, Iglesias Vilarelle, García Vidal e os equipos dos “Ultreya”. Chamábase o espazo *A hora de Labor Galega* e incluía música, comentarios,

28 A. Maneiro Vila, 1993, p. 154.

29 “Unha Semán Maior pol-a Radio” en *Logos*, 44, xaneiro-marzo, 1935, p. 55.

reseñas de conferencias, noticia de libros, etc., neste caso con clara intención de rexistro culto, non populista, na súa preocupación por instala-la lingua en ámbitos de audiencia non exclusivamente rurais. O mesmo grupo programou para a devandita emisora representacións de teatro con obras como *Sinxebra* de Cotarelo Valledor ou *A festa valdeira* de Rafael Dieste, entre 1934 e 1936³⁰.

A guerra civil tronzou o posible desenvolvemento da lingua galega no medio, como tronzou o desenvolvemento histórico das institucións de identidade nacional e de autogoberno. A comunicación —e polo tanto, o idioma no que esta se establece— explícase dende as estruturas e os mecanismos de poder (de socialización) que en cada momento actúan na sociedade evoluciona e modifícase segundo os avatares históricos e mais é expresión ou espello das circunstancias políticas que condicionan o corpo social. Deixamos para outra ocasión o relatorio da presenza do idioma nas emisións radiofónicas da emigración americana, principalmente en Bos Aires, onde Núñez Búa e Xosefa Menéndez a *Anduriña*, facían programas para a colectividade emigrada en 1932, por exemplo, ó igual que Fernando Iglesias, *Tacholas*, Maruxa Boga, Maruxa Villanueva ou Varela Buxán dende os micrófonos de Radio Prieto ou Radio Ribadavia. Esta breve reseña limítase moi conscientemente ás primeiras emisoras de radio

que na década dos trinta inician as súas actividades no país.

Non é que a primeira radiodifusión galega, que nace no marco da Segunda República, se expresase en galego, non, aínda que o galego empezase a ter daquela unha consideración ascendente consonte co pensamento político que inspiraba un novo modelo de sociedade. A lingua destas novas empresas da comunicación é o castelán, que veu sendo o código dominante das institucións sociais de modernización en Galicia dende o século XV lingua das clases sociais hexemónicas dende a desfeita da nobreza nos derradeiros anos da Idade Media. As primeiras iniciativas da radiodifusión nacen entre nós da pequena burguesía vilega, comerciantes espelidos e profesionais inquedaos, interesados no fenómeno dunha nova tecnoloxía que empezaba a estar de moda en todo o mundo. Trátase dun fenómeno urbano, baseado asemade nunha cultura urbana, conectada co exterior, igual que o foi a prensa no século XIX —e o cine ou a fotografía—, oposta no plano simbólico á cultura agraria do campesiñado e fundamentada a súa viabilidade empresarial na economía libre de mercado. O seu vehículo de expresión lingüística había de estar consonte, pois, cos modelos culturais, sociais, políticos e comunicacionais dominantes, onde o castelán era a lingua primeira —única— e o galego —agás as minorías ás que fixemos referencia— tiña

30 Información fornecida por Filgueira Valverde.

carácter marxinal, nin sequera hostil, simplemente ignorado.

Sen embargo, a realidade política da Segunda República (1931-1936), introduce un horizonte de cambio social, unhas expectativas, un novo estado de opinión acompañado de propostas políticas e ideolóxicas que facilita o desenvolvemento de valores, usos e actitudes novas verbo tamén do idioma. Os medios de comunicación, aínda sendo tan decisivos na conformación do modelo social, non son motores, senón espello ou reproductores dos valores dominantes. O galego, como lingua de uso e como código de representación, símbolo da identidade nacional do país, está presente dende os primeiros momentos da radio; ben dun xeito vehicular, para chegar ás audiencias rurais instaladas no idioma, ben dun xeito reivindicativo e culto, na tradición dos precursores e nas coordenadas ideolóxicas do galeguismo ascendente. Ese estado de opinión que salientamos —esa ideoloxía, poderíamos dicir— viña agromando desde décadas anteriores, e debemos explicala dende a progresiva toma de conciencia por parte de cada vez máis amplas minorías (a *intelligentsia*, segundo A.D. Smith)³¹ a prol da identidade nacional e, en parte, a prol da identidade lingüística, na medida en que esta constitúe unha das *marcas diferenciais* máis sobranceiras daquela. É un fenómeno que se volverá dar, en termos moi semellantes, nos anos de transición

do franquismo á democracia (1975-1980). A posibilidade dun novo marco histórico, unha nova mentalidade hexemónica baseada na estima dos valores propios, aparece vinculada ós procesos de cambio social e político: o posible e cíclico salto histórico cara á *modernidade*. Nese proceso, a lingua —“realidade simbólica” de comunidades ou nacións na procura da súa identidade— ten unha significación obxectiva e desencadeante.

BIBLIOGRAFÍA

Albert, P., e J. Tudesq, *Histoire de la Radio-Télévision*, trad. portuguesa *História de Rádio e Televisão. Da Telegrafia sem fios á Radiodifusão*, Lisboa, Ed. Notícias, 1981.

Beiras Torrado, Xosé Manuel, *O atraso económico de Galicia*, Vigo, Galaxia, 1972.

Freixanes, Víctor F., “Radiodifusión”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. XXVI.

—, *A lingua galega nos medios de comunicación. Proposta de análise dos aspectos simbólicos e comunicacionais da lingua a través das institucións de socialización*, vol. I e II, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, 1994. Tese de doutoramento, inédita.

31 A.D. Smith, 1973, p. 130 e ss.

Garitaonandía, C., "El despertar de un nuevo medio: la radio", en Timoteo Álvarez, J. et al., *Historia de los medios de comunicación en España*, Barcelona, Ariel, 1989.

Hermida, Carme, *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Vigo, Xerais, 1992.

Maneiro Vila, Arturo, *Historia da Radio-difusión en Galicia (1)*, A Coru-

ña, Fundación Caixa Galicia, 1993.

Pousa Estévez, Xosé Ramón, *El sistema radiofónico gallego*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1994. Tese de doutoramento, inédita.

Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, Londres, 1971, trad. castelá *Las teorías del nacionalismo*, Barcelona, Península, 1976.

(*Revista Galega do Ensino*, 29, novembro, 2000)

